

Abdurrahman Atçıl. *Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire*. Cambridge, UK & New York: Cambridge University Press, 2017. xiv + 259 sayfa. ISBN: 9781107177161.

Yasemin Beyazıt*

Ulema, Osmanlı çalışmalarının önemli araştırma alanlarından birisi olmaya devam ediyor. Bu eksende ortaya konan birikimin hem giderek çeşitlendiğini hem de birkaç koldan ilerlediğini ifade edebiliriz. Ulemanın düşünce dünyası ve beslendiği ilmî ekoller, bilgi üretimi ve nakli, kurumları, toplumsal bir grup oluşturma pratiği, istihdam biçimleri, devlet ve toplum hayatındaki konumları ve rolleri bu çalışma alanlarından bazılarını oluşturuyor. Abdurrahman Atçıl'ın değerlendirmemize konu olan kitabı da ulema merkezli birkaç araştırma sahasına birden nüfuz etme girişimiyle ön plana çıkıyor.

Abdurrahman Atçıl, "The Formation of the Ottoman Learned Class and Legal Scholarship (1300-1600)" adlı doktora tezini 2010 yılında Chicago Üniversitesi'nde Cornell Fleischer danışmanlığında tamamladı. Elimizdeki kitap da bu tezi esas alarak hazırlanmıştır. Eserin yakın zamanda Türkçeye kazandırıldığını da eklemeliyiz.¹

Atçıl'ın çalışmasının odak noktası, erken modern dönemde Osmanlı ulemasının devlet memuru haline gelişi ve bir sosyal grup oluşturmasıdır. Ulemanın bürokratik örgütün önemli bir koluna dönüşmesi İslam tarihi bağlamında değerlendirildiğinde nevi şahsına münhasır bir uygulamadır. Bu nedenle Atçıl, Osmanlı tarihi çalışmalarında yeni terminoloji üretme gerekliliğini vurgulayarak bürokrasi içerisinde olan âlimler ile olmayanlar arasında bir ayırım yapmakta,

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Tarih Bölümü. İletişim: ybeyazit@pau.edu.tr.

1 Abdurrahman Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, çev. Gürzat Kami (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019); Abdurrahman Atçıl, "The Formation of the Ottoman Learned Class and Legal Scholarship (1300-1600)" (Doktora tezi, University of Chicago, 2010).

bürokratik idarenin bir parçası haline gelen ulemayı âlim-bürokratlar (*scholar-bureaucrats*) olarak adlandırmayı eserinin giriş bölümünde önermektedir. Bu öneri Atçıl'ın çalışmasının en dikkat çeken yönlerinden birisidir. Tarih araştırmalarında bir kişiyi ya da sosyal grubu, öne çıkan bir yönüyle tanımlamak konuyu somutlaştırdığı gibi takdim ve kavramayı da kolaylaştırır. Atçıl'ın *âlim-bürokratlar* önerisi de Osmanlı merkezî yönetimince istihdam edilen ulemayı tanıtıcı ve kavratıcı özellik göstermektedir. Kitapta değinilmeyen husus, grubu tanımlarken yazarın niçin *âlim* vasfını öncelediğidir. Burada cevap verilmesi beklenen soru, grubun *âlim* kimliğinin mi, yoksa *bürokrat* kimliğinin mi baskın olduğudur. Bunun yanı sıra, *Osmanlı uleması* adını verdiğimiz grubun tam anlamıyla homojen bir grup olmadığını da eklemeliyiz. Bilindiği üzere, yüksek dereceli medrese müderrisliği, mevleviyet kadı-lıkları ve ilmiye bürokrasisinin idari pozisyonları hüviyetindeki kazaskerlik ve şeyhülislamlık ulemanın istihdam edildiği en üst düzey görevlerdir. Hiyerarşik olarak yüksek dereceli müderris ve kadıların altında yer alıp kadıaskerlerin tayin yetkisinde bulunan ve daha büyük bir grubu oluşturan kasaba kadılarıyla müderrisler ise ulemanın alt grup görevlilerini oluşturmaktadır. Alt ve üst grup çok büyük oranda kendi içerisinde hareket eden bir nizama sahiptir. İlmiye içerisindeki bu iki katmanın aynı isimle adlandırılması da tartışmaya açılması gereken bir konudur.

Atçıl'ın eserinin dikkat çeken bir diğer önemli yönü, Osmanlı ulema tarihine ilişkin bir dönemlendirme girişiminde bulunmasıdır. Bilindiği üzere, Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesine ilişkin pek çok görüş vardır. Değişim ve süreklilikleri ile tarihî bir olayın ya da kurumun daha iyi kavranması noktasında dönemlendirme şüphesiz alana katkı sağlayan bir çabadır. Atçıl, belirlediği dönüm noktalarıyla ulema tarihini üç ana devir halinde incelemektedir. Birincisi, ulemayla Osmanlı idaresi arasında sağlam bir bağın olmadığı erken Osmanlı dönemi (1300-1453); ikincisi, ulemanın bürokratik idareye eklemlenme sürecinin başladığı hiyerarşinin teşekkül evresi (1453-1530); üçüncüsü, ulemanın hem idarî, dinî ve hukukî konularda söz sahibi olarak güçlendiği hem de mülâzemet sistemiyle kendi kendini üreten bir sosyal grup haline dönüştüğü hiyerarşik tahkim dönemidir (1530-1600).

Atçıl, kitabının birinci bölümünde erken dönem Osmanlı ulemasının (1300-1453) izlerini sürüyor. Osmanlı coğrafyasında medreselerin kurulması, başka ilim havzalarından Osmanlı'ya âlimlerin davet edilmesi, ulemanın icra ettiği hizmetlerle Osmanlı idaresiyle münasebeti bu bölümün başlıca konuları arasında yer almaktadır. Atçıl özellikle, Osmanlıların hem başka coğrafyalardan ulema davet ederek hem de yeni medreseler açarak eğitim ihtiyacını karşılamaya çalıştıklarını vurgulamaktadır. Atçıl'ın tespitine göre, her ne kadar daha büyük ve güçlü vakıflara sahip

olsalar da hanedan mensuplarının yaptırdığı medreseler, vezirler, devlet adamları ve ulemanın yaptıklarından daha az sayıdadır. Bu dönem göz önünde bulundurulduğunda ulema ile Osmanlı idaresi arasında henüz güçlü bir bağ kurulmuş değildir.

Atçıl kitabının ikinci bölümünde merkezi-bürokratik imparatorluğun tesisinden ve bunun ulema üzerindeki etkisinden bahsediyor. Ona göre, 1453-1530 arasında tekabül eden zaman dilimi hiyerarşinin teşekkül dönemidir. Bu dönemi de hiyerarşik nizamın kanunlaştırıldığı (1453-1481) ve âlim-bürokratların güçlerinin farkına vardıkları (1481-1530) dönem olmak üzere iki ayrı kısım halinde inceliyor. Atçıl, İstanbul'un fethinden Fatih Sultan Mehmet'in (ö. 886/1481) ölümüne kadar geçen sürede yapılan kurumsal ve hukuki düzenlemeler neticesinde âlim-bürokrat sınıfın ortaya çıktığını belirtmektedir. Hem Yavuz Sultan Selim (ö. 926/1520) döneminde Safevîler ve Memlûklere karşı seferler yürütülmesi hem de Kanûnî Sultan Süleyman'ın (ö. 974/1566) meşruiyetini adalet ve şeriatı dayandırarak bu çerçevede düzenlemelerde bulunması, devlet nezdinde âlim-bürokratlara olan ihtiyacı artırmış ve bu grubun güç kazanması neticesini doğurmuştur. Âlim-bürokratlar bir grup olarak devlet için oynadıkları rolün önemini anlamışlar, hiyerarşik nizamları da bu süreçte güçlenerek devam etmiştir.

Atçıl kitabının üçüncü bölümünde, Osmanlı ulemasının 1530-1600 yılları arasındaki tarihsel serüvenine değiniyor ve bu dönemi hiyerarşinin tahkim edildiği yani pekiştiği devir olarak adlandırıyor. Ona göre, 1530'larda Osmanlı Devleti daha fazla merkezî bir hüviyet kazandı, kanun bilinci güçlendi ve bunların neticesinde devlet bürokratik bir makineye dönüştü. Genişleyen bürokratik organizasyonda kalemlerde uzmanlaşmış kimselerin istihdamıyla birlikte *kalemiye* adı verilen müstakil bir sivil bürokrasi oluşmaya başladı. Tedris ve kaza görevlerinde istihdam olanlar ise *ilmiye* şeklinde tesmiye edilen meslek yolunu oluşturdu. Atçıl 1530 tarihini esas alarak yeni bir dönemi başlatıyor ve bu dönemde uygulamaya konulan yeni kurullarla birlikte hiyerarşinin pekiştiğini ifade ediyor. Bu süreçle ilgili olarak ifade edilebilecek muhtemelen en önemli konu ilmiyeye girişi sağlayan mülâzemet sistemidir. Mülâzemet sistemiyle ilmiyeye girişin anahtarının mevâlîye verilmesiyle hiyerarşide mevâlînin inhisarı sağlandı. Aynı zamanda medrese sayısında artış yaşandı ve devlet vakıflara nüfuz ederek onları hiyerarşiyle uyumlu hale getirmeye çalıştı. Bunlara ek olarak yeni kadılıklar ihdas edildi. Yaşanan bu gelişmelerle ulema devlet örgütünün çok önemli bir dişlisi haline dönüştü.

Atçıl'ın Osmanlı ulemasına ilişkin dönemlendirme çabası, geçirdikleri dönüşümü anlamak ve bir sosyal grup olarak toplum ve devlet nezdindeki yerlerini belirlemek açısından büyük önem arz ediyor. Önerilen dönemlendirme sayesinde

merkezî bürokratik imparatorluğun tesisine ve gelişimine vurgu yapıldığına dikkat çekebiliriz. Bu açıdan bakınca, İstanbul'un fethi Atçıl için birinci dönüm noktasıdır. Belirlediği ikinci dönüm noktası, 1530'dan itibaren Osmanlı devletinin merkeziyetçi bir karaktere bürünerek bürokratikleştiği, bürokraside uzmanlaşmanın ortaya çıktığı ve kalemiye-ilmiye ayrışmasının başladığı devirdir. Sonuncusu da ulemanın hem kurumsal hem de bir sosyal grup olarak gücünü pekiştirdiği 1600 yılıdır. Atçıl'ın yaptığı dönemlendirmenin önemini vurgulamakla birlikte, birkaç noktada güçlendirilmesi gerektiğini düşünüyorum. Dönemlendirme yapılırken ilmiyenin kendi iç dinamikleri ve değişimleri daha ön planda tutulabilir, kanunnameler belirleyici tarihler olarak kullanılabilir, ulemanın siyasal otoriteyle mutabakatının güçlü olduğu ya da zayıfladığı zamanlar esas alınabilirdi. Tahkim döneminin niçin 1600 ile sonlandırıldığı tartışılmaya ve yeniden düşünölmeye muhtaç. Osmanlı Devleti on altıncı yüzyılın ikinci yarısında önemli değişim ve dönüşümler yaşarken ulemanın bundan nasıl etkilendiği de cevaplanmayı bekleyen mühim bir soru olarak araştırmacıları bekliyor. Atçıl eserinde bu dönemi ulema açısından durağan olarak tavsif ediyor.

Atçıl'ın eserini yazarken kullandığı kaynakların çeşitlilik arz ettiğini söyleyebiliriz. Arşiv kaynağının yetersiz olduğu dönemler için çoğunlukla Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye'siyle* bu eserin zeylleri hüviyetindeki çalışmalar kullanılırken, 1506 sonrası dönem için arşiv kaynaklarından da istifade edilmektedir. Günümüze erken dönem ulemayla ilgili kayıtların az gelmesi, ulaşan defterlerin ise daha çok durum tespiti için oluşturulmuş olması ve bazılarının derleme niteliği taşıması gibi sebeplerle Atçıl'ın çalışması veri bakımından desteklenmeye muhtaç gözüküyor. Örnek vermek gerekirse, 1523'te düzenlenen bir defter üzerinden mevâlî kadrosundan mesleğe girişin %37 oranında olduğu şeklindeki tespiti, daha fazla veriyle desteklenmeye muhtaç olarak önümüzde duruyor (107). Yanı sıra, ileriki tarih için de benzer bir değerlendirmenin yapılmamış olması maalesef tarihçinin mukayese imkânını elinden alıyor. İleride tespiti yapılabilecek yeni kaynaklarla mülâzemet sistemi üzerindeki mevâlînin inhisarı meselesinin daha somut biçimde incelenmesi gerekiyor.

Atçıl'ın kitabında tartışılması beklenen bir diğer konu, ulemanın merkezî örgütün parçası haline gelerek devlet hizmetinde yer almasının devlet ve toplum hayatında yaratmış olduğu sonuçlardır. Yazar konuyla ilgili özellikle sonuç bölümünde ilgili literatüre kısaca temas etmekteyse de kitabın ana konusu olan âlim-bürokrat uygulamasının bu minvaldeki sonuçlarına değinmemektedir. Kitabın son bölümü buna hasredilseydi, konunun daha bütüncül bir biçimde anlaşılması sağlanabilirdi.

Atçıl'ın kitabı şüphesiz Osmanlı uleması alanında yeni çalışmalar için araştırmacılara ufuk kazandıracak bir eserdir. Ayrıca, bir sosyal grubun tarihini incelerken ele alınan dönemin siyasal ve sosyal gelişmelerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulayan karakterdedir. Atçıl çalışmasının sonuç kısmında Osmanlı tarihyazımı tartışmalarına da değinmekte, "gerileme paradigmalarına" karşı çıkan ve son 30-40 yıldır güçlenmekte olan "değişimci tarih" anlayışını benimsediğini, çalışmasının da bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini belirtiyor (216-22). Özetlemek gerekirse eser, gerek kavramsallaştırdığı âlim-bürokrat tanımı gerekse önerdiği dönemlendirmeyle Osmanlı ulema çalışmaları için önemli tartışma konularına kapı açmakla kalmıyor, revizyonist tarih yazımına da katkı sunuyor.